

nehodlá. Tento trend byl – jak Joachim Sartorius zdůrazňuje – zřetelně narušen jen jednou v roce 1999. SRN a Rakousko se postavily na obranu proti úmyslu Finska zatlačit němčinu ještě více do pozadí tím, že by němčina nemohla fungovat ani jako třetí jazyk na neformálních schůzkách ministrů. Absurdnost dalšího zatlačování němčiny vynikne, pokud se vezme v úvahu podíl rodilých mluvčích na obyvatelstvu EU a status němčiny jako úředního či alespoň regionálního jazyka v některém z členských států EU (SRN, Rakousko, Lucembursko, Jižní Tyroly, východní část Belgie). V čem tedy – posuzovanou touto optikou – spočívá rozdíl mezi němčinou na straně jedné a francouzštinou a angličtinou na straně druhé?

Samotný objem investovaných finančních prostředků nelze přeceňovat. Loajalita Francouzů k francouzštině a Britů či Američanů k angličtině představuje jeden ze zásadních rozdílů (srov. podrobněji např. francouzskou ideologii na str. 108–110 nebo fenomén frankofonie na str. 112–114, kde ofenzivní přístup k francouzštině ve světě doprovází neméně ofenzivní přístup k čistotě tohoto jazyka). Za součást loajality se však dá pokládat i např. nabídka alespoň jednoho televizního kanálu do kabelových televizí zadarmo nebo okolnost, že např. německé firmy nebudou při výběru svých zaměstnanců v zahraničí klást větší důraz na angličtinu než na němčinu. Rovněž stojí za úvahu, jestli konference pořádané v Německu a vztahující se k domácím problémům musejí být pořádány v angličtině.

Sledování zahraničněpolitických zájmů v tradiční podobě – tedy formou kulturní politiky – nabízí rozdíl další. Svou roli jistě hrají i dopady kolonialismu, který jazykové poměry ve světě formoval velmi účinně. Důsledky lze nalézt v ukotvení toho kterého jazyka v mezinárodních organizacích, což se právě pro jeho mezinárodní renomé jeví asi jako nejzásadnější. Jde o to, aby se němčina používala v souladu s mezinárodním právem co nejčastěji. S pozicí jazyka souvisejí hospodářské možnosti, které mohou nabývat velmi různých podob. Je zajímavé, že i výuka a šíření vlastního jazyka může představovat silný zdroj příjmů. Konstatuje to Robert Phillipson na příkladu britské ekonomiky, v níž klade výuku angličtiny co do vydatnosti příjmů pro národní hospodářství Velké Británie hned na druhé místo za příjmy z těžby ropy (str. 125).

Je však jasné, že musí být překročen jistý práh zájmu o daný jazyk a roztočena spirála výnosů převyšujících náklady. Takový cyklus promění dotace do výuky jazyka daného státu v jeho skutečný čistý zisk. Tato proměna, kdy se za možnost učit se daný jazyk platí, v případě němčiny nenastala.

Češtinu v tomto kontextu otázek asi příliš tematizovat nemůžeme. Neznamená to však, že by informace a úvahy ve sborníku obsažené měly přínos pouze pro germanisty, anglisty nebo romanisty. Informovat by se konec konců mohli i čeští politici – v diskusi na již zmíněném zasedání IDS v Mannheimu byla načrtnuta úvaha, jestli se SRN a Rakousko nemají snažit o posílení pozic němčiny jakožto pracovního jazyka EU tím, že by argumentovaly poměrně velkým rozšířením „svého“ jazyka v kandidátských zemích střední Evropy (Česko, Polsko, Maďarsko, Estonsko). Noví středoevropští členové EU by tak v jazykové otázce podle některých diskutujících v Mannheimu mohli po roce 2004 takřkajíc hrát za německé a rakouské barvy.

S češtinou však souvisí jeden faktor, který hraje v otázce podpory jazyka jistě svou roli, který byl ale ve sborníku celkem opomenut – obtížnost jazyka a způsoby, jak ji v očích nerodilých mluvčích alespoň částečně zmírnit. Němčina je především Angličany, Američany a Francouzi pokládána za jazyk s např. velmi složitou flexí, což může pro rodilé mluvčí slovanských jazyků vypadat poněkud absurdně.

Fakta a argumenty ukazují, o jak zajímavý, i když spleťtý problém se v otázce podpory jazyka může jednat. Je proto škoda, že se do vydání utlého, ale obsahově hutného svazku vloudilo dost překlepů nebo že vypadly nebo naopak přebývaly dokonce celé řádky (především na rozhraní stran 57 a 58 resp. 86 a 87).

Vít Dovalil

Leoš Šatava: Jazyk a identita etnických menšin: Možnosti zachování a revitalizace
Praha, Cargo Publishers 2001, 160 s.

Na poli společenských věd je pro současnou dobu příznačná interdisciplinarita, a tak není překvapující, že autorem knihy se sociolingvistickými tématy je etnolog.

L. Šatava je známým a zkušeným etnologem, který působí v Ústavu etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Donedávna pracoval také v Lužickosrbském institutu v Budyšině v Německu, kde se podílel na výzkumu lužickosrbské menšiny. Není třeba připomínat, že je to on, kdo je autorem odborníky, studenti i laiky vděčně přijímané příručky *Národnostní menšiny v Evropě* (Praha, 1994). Problematika etnických menšin je i tématem zde recenzované knihy.

Téma je zpracováno z pozic dvou vědeckých disciplín – etnologie a sociologie jazyka Joshuy A. Fishmana. V Šatavově práci se obě východiska projevují jako výrazně komplementární. Samotný text knihy je možné rozdělit na dvě části – první teoreticko-informační a po ní následující část „instruktační“, praktickou.

V Úvodu autor začíná stručným nástinem vývoje konceptu etnicity a jeho forem. Uvádí dvě krajní pojetí etnicity: (1) jako objektivně daného faktu a (2) jako „imaginárního“ sociálního konstrukt, tedy etnicitu jako jeden z několika možných principů vytváření kolektivit. Autor poukazuje na to, že ačkoli ve vědě postupně převládá druhé pojetí, vývoj ve společnosti naopak směřuje k tomu, že se etnické příslušnosti přikládá velká důležitost.

Lidé, kteří koncept etnicity akceptují, podle autora zastávají v praktické rovině dvě koncepte: (1) koncepci *bud-anebo*, nebo (2) koncepci *nejen-ale i*. První koncepte vylučuje koexistenci dvou nebo více etnických identit – člověk je členem buď toho, nebo onoho etnika. Tato koncepce převládá ve východní Evropě a z hlediska zachování kultury etnické skupiny může být zhoubná (jako např. v Chorvatsku a v Bosně a Hercegovině v 90. letech), ale může být z tohoto hlediska také – jak říká autor – pozitivní (viz např. kultury pobaltských národů versus rusifikace). Druhá koncepce znamená soužití majority a minorit, směřuje tedy ke kulturnímu pluralismu. Tato koncepce se prosadila v západní Evropě, odkud se šíří na východ, a v USA v 60. letech, kdy došlo k odklonu od modelu *melting pot*, který se ukázal jako nefunkční.

Obě uvedené koncepte etnicity mají podle autora společné to, že znamenají přetrvání etnických společenstev a jejich kultur (ačkoli s různými kvalitami, vyplývajících z odlišného charakteru vzájemného kontaktu).

Vedle zastánců etnicity se objevují i zastánci názoru, že etnicita je nejen něčím imaginárním, ale i nepraktickým, anachronickým a apriori konfliktotvorným. Tento názor však podle L. Šatavy (nechtěně) přivírá oči nad zánikem kulturní a jazykové rozmanitosti, kterou podporuje právě existence etnicity. Autor navíc odmítnutí etnicity nevidí jako reálné, protože jde o trvalý, historicko-sociálně zakořeněný koncept. Uvádí také názor, že za „moderní formu etnicity“ neexistuje v některých sférách lidského života náhrada a že přinesla i prospěch (kulturní, ekonomický, technologický). V této souvislosti L. Šatava zmiňuje, že diskuze kolem projevů etnicity se většinou soustřeďuje na dva její extrémy, na asimilaci a konflikt, a upozorňuje na postřeh J. A. Fishmana, že sociální vědci věnují málo pozornosti „umírněnému“, „střednímu proudu“ projevů etnicity.

Šatavova otázka, co dobrého přináší pocit etnické příslušnosti aktivním „nositelům“ etnického vědomí, je pro jeho knihu podle mého názoru klíčová. Na ní totiž stojí oprávnění existence knihy. Autor ve své práci dává de facto „návod“ na zachování a revitalizaci etnojazykových menšin, ale příliš nezvažuje, zda jeho kniha není pro společnost kontraproduktivní, resp. zda nepřispívá k zvyšování rizika etnických konfliktů. L. Šatava explicitně rezignuje na „konečnou odpověď“ na otázku po smyslu a účelu etnicko-revitalizačních aktivit“ a nechává ji na čtenáři. Přesto se o odpovědi pokouší a několik ne zcela dotážených pokusů uzavírá tvrzením, že „hluboce pocítovaná národní/etnická identifikace se (vedle potencionálního nebezpečí šovinismu a konfliktu) může stát zdrojem jak osobní radosti, tak i společenského obohacení,“ (s. 29). Východiskem, kterým autor implicitně opravňuje existenci své knihy, je tedy to, že etnická identifikace může být i pozitivní. L. Šatava se zajímá jen o praktickou stránku toho, jak zachovat a revitalizovat nějaké malé etnojazykové společenství, neptá se však na následky vybuzeného etnického vědomí, na následky zachování a revitalizace, neklade si otázku, co s takto zkonsolidovaným etnikem dál. Svou podporu pro zachovávající a revitalizační aktivity opravňuje požadavkem kulturní rozmanitosti, která je pozitivní, život obohacující hodnotou a základní lidskou potřebou. Obrácení se k „domácí“ kultuře, k důvěrně blízkému, regionálnímu je také kompenzací za pro-

jevy globalizace a „skryší“ před nimi. Toto své stanovisko autor průběžně několikrát opakuje a ve prospěch kulturní rozmanitosti přesvědčivě argumentuje.

Jednou z překážek zachování kulturní plurality je to, že členové majority mnohdy nemají pro problémy etnojazykových minorit pochopení. Autor to vysvětluje tak, že o etnojazykových minoritách bývá majorita málo informována a že členové majority neprožívají etnicitu a otázky jazyka tak intenzivně. Každý etnický uvědomělý člen některé menšinové populace je tedy svou situací „do určité míry i handicapován,“ (s. 39). L. Šatava však vybízí k uvědomění si „alternativity, která (často téměř neviditelně) existuje současně s majoritním úhlem pohledu,“ (s. 41) a která v dané společnosti existuje právě díky přítomnosti etnojazykových menšin. Hodnota této alternativity – jak většinou implicitně naznačuje autor – převyšuje praktické problémy. Toto přesvědčení je dnes mezi odborníky široce přijímáno, proto mezinárodní společenství za posledních 15 let vyvíjí tlak na garanci a dodržování práv etnojazykových menšin. Tuto Šatavovu obecnou konstataci, doprovázenou příklady, je možné doplnit o výmluvný příklad z Chorvatska, kde přijetí ústavního zákona o právech etnických menšin bylo dokonce podmínkou pro uznání Chorvatska jako samostatného státu.

Na konci druhé části knihy, nazvané *Malé etnické a jazykové skupiny – současné aktivity na poli přetrvání a revitalizace identity a jazyka (teorie a praxe)*, autor popisuje možnosti úspěšné revitalizace a ukazuje na několika příkladech, že revitalizace je možná.

L. Šatava však není pro zachování a revitalizaci „za každou cenu“. Upozorňuje na to, že etnické pospolitosti a jazyky nejsou nečím konstantním a neměnným, a říká, že není třeba litovat každé nenásilné, „přirozené“ změny, popř. zániku. Na druhou stranu varuje před fatalizmem nebo utilitarizmem. Je podle něj třeba situaci každé etnojazykové menšiny posuzovat zvlášť a kromě toho počítat i s tím, že neexistuje univerzální revitalizační program.

Ve třetí části, pojmenované *Smysl snah o zachování etnické identity a jazyka: argumentace*, autor uvádí dva typy argumentace ve prospěch revitalizace: (1) „idealistickou“ a (2) „praktickou“. Idealistická argumentace se týká už zmi-

ňované pozitivní hodnoty, která je spatřována v kulturní rozmanitosti. V oddíle o praktické argumentaci se L. Šatava omezuje na jazyk a jeho používání. Snaží se doložit, že znalost druhého (menšinového) jazyka je mnohostrannou praktickou výhodou, ačkoli sami mluvčí menšinového jazyka to tak mnohdy nevnímají a svůj jazyk kvůli ekonomickému a společenskému vzestupu „házejí přes palubu“. Autor tvrdí, že důvodem je často nereflektovaný společenský nátlak a neohleduplné postoje majority a jejich projevy (vysmívání se, odmítání používání menšinového jazyka na veřejnosti a ve školách, neochota se ho naučit atd.). Negativní postoje majority jsou příčinou nesvobodné volby jazyka a vzniku pocitu méněcennosti u členů menšiny. K těmto Šatavovým tvrzením, se kterými není možné nesouhlasit, je třeba na druhou stranu podotknout, že „náprava“ takového nesvobody a diskriminace někdy vyžaduje radikální opatření.

Časté obavy rodičů ze zatěžování dětí tím, že se budou učit menšinový jazyk, jsou – jak ukazuje autor – často klamně a můžou dokonce dítě ochuzovat. K četným Šatavovým argumentům pro bilingvní výchovu dítěte patří mj. to, že každá další jazyková kompetence otevírá nové zdroje poznání a usnadňuje pochopení pro kulturní a názorovou různost a odlišnost. Jazyková výchova k bilingvismu však musí být osvěcená a dodržovat jistá pravidla. K cizojazyčným instruktážním publikacím pro veřejnost, které uvádí L. Šatava, můžeme přidat snad jedinou z našeho prostředí, a to od Jozefa Štefánika *Jeden člověk, dva jazyky* (Bratislava: Academic Electronic Press, 2000).

Čtvrtá část Šatavovy knihy (*Co dělat?*) je orientovaná na praxi revitalizačních aktivit a můžeme ji považovat za ústřední. Aktivety etnických skupin, které jsou ohroženy asimilací, ale které se chtějí zachovat, autor rozděluje do dvou skupin: teoretické a praktické.

Teoretické aktivity skupiny podle autora mají (resp. by měly mít) za cíl: (1) vytvořit ideu a vizi, (2) deklarovat znaky své specifčnosti a vybudovat (imaginární) hranici mezi sebou a jinými skupinami (tady autor varuje před extrémem izolace a uzavření skupiny), (3) posilovat motivaci a zaujetí pro ideu a vizi a (4) posilovat vůli zůstat zvláštní skupinou, tj. vitalitu (její model autor v knize představuje). Těmito čtyř-

mi tematickými okruhy se L. Šatava zabývá podrobněji v příslušných oddílech.

Praktické aktivity by se měly podle autora zaměřovat na tyto oblasti: (1) právní normy, které by zajistily politickou nebo kulturní autonomii (L. Šatava tvrdí, že specifická politika pro menšiny nepopírá ideál občanské rovnosti, a upozorňuje na to, že je důležité i využívání těchto norem), (2) etnické vědomí, (3) postoje k jazyku a volba jazyka pro komunikaci v různých doménách, (4) prestiž a propagace jazyka, (5) jazyková politika a jazykové plánování (autor tu prezentuje jazykové programy z různých míst světa), (6) školství (tady je zajímavé autorovo doporučení získat v jazykové smíšených oblastech do tříd s menšinovým jazykem i majoritní děti), (7) úřední styk, (8) média (včetně softwaru, populární hudby a filmů v menšinovém jazyce a zviditelnění menšinové kultury v širší společnosti), (9) ekonomika (tj. používání menšinového jazyka při obchodování, v podnicích atd.), (10) kontakty s jinými etnojazykovými menšinami (kvůli výměně zkušeností, spolupráci atd.) a (11) mládež (aby bylo zajištěno mezigenerační předávání jazyka). Není jasné, podle jakého kritéria autor vymezil a rozřídil jednotlivé oblasti. Některé jsou v inkluzivním vztahu nebo se překrývají, a autor se proto někdy opakuje, což je charakteristické pro celý text práce. Opakování ale na druhou stranu usnadňuje srozumitelnost při selektivní četbě knihy.

V páté části, nazvané *Reprezentativní modely na poli úspěšné etnicko-jazykové revitalizace: srovnávací materiál*, autor stručně uvádí příklady k několika typům úspěšné etnojazykové revitalizace. Zamlčuje ale negativní aspekty revitalizačního procesu v případě Basků, které „úspěšnost“ procesu podle mého názoru znehodnocují.

V *Přílohách*, které zaujímají až 35 stran knihy, autor cituje z argumentací a rad pro zachování konkrétních etnojazykových společenství ve Skotsku, Frisku, rakouském Burgenlandu, na Novém Zélandu, ve Walesu a v Katalánsku.

Podstatné a zajímavé na Šatavově knize je to, že v ní autor nedělá velký rozdíl mezi etnickým společenstvím a společenstvím jazykovým. Jeho doporučení a argumentace ve prospěch etnicko-kulturní rozmanitosti se orientuje hlavně – a to je třeba zdůraznit – na menšinový jazyk a jeho používání, ne tolik na ostatní běžné atributy

etnické skupiny. Jak sám autor upozorňuje, téma etnicity a etnických menšin se ve veřejném diskurzu zvl. v oblasti lidských a občanských práv opouští a pozornost se přesouvá na otázky jazyka a jazykových menšin. Totéž činí i L. Šatava a zvolil si podle mého názoru méně problematický přístup. Zatímco nějakým jazykem člověk mluví vždy, etnicita není člověku daná – nemusí pro jednoho člověka znamenat totéž co pro jiného nebo, jak na to u nás upozorňuje český etnolog Petr Lozoviuk, dokonce nemusí být ani vlastní jeho myšlení a chápání světa. To se týká např. několika různých sociálních skupin, které česká majorita souhrnně etnicky kategorizuje jako „Romové“, resp. „Cikáni“. Menšina jazyková je tedy lépe uchopitelná, jinak řečeno, méně „imaginární“ než menšina etnická. Jedním z možných vysvětlení, proč autor mluví o etnické skupině a přitom popisuje většinou jen způsoby zachování a revitalizace jazyka, je skutečnost, že je etnolog. Sám zmiňuje jazyk jako základní znak etnicity (např. s. 54). Možné je také vysvětlení, že zastává tzv. Sapir-Whorfovu hypotézu (neboli princip jazykové relativity). Podle této hypotézy, navazující na dílo W. von Humboldta, jazyk coby systém konceptů do jisté míry předurčuje to, jak jeho mluvčí vnímají svět a jak se chovají.

L. Šatava zastává patrně silnější verzi Sapir-Whorfovy hypotézy, což má své důsledky – v otázkách vztahu jazyka a kultury není v knize vše zcela jasné. Podle mého názoru je těžké docílit kulturní rozmanitosti při intenzivním mezikupinovém kontaktu pouhým zachováním jazyků. Při intenzivní kulturní výměně – kultury a jazyky konvergují. Dobrým příkladem je multijazyková, ale přes „povrchové“ rozdíly víceméně monokulturní srbská Vojvodina nebo např. indické kmeny Jurok, Karok a Hupa, jejichž jazyky sice patří k různým jazykovým rodinám (algonquinské, siouxske a athabaské) a zachovaly si svou identitu, ale už prošly konvergentním vývojem stejně jako kultury všech tří kmenů. L. Šatava je přitom proti izolacionismu skupin, který by dokázal konvergenci zamezit. Tuto otázku ve své knize neřeší.

Autor nezmiňuje, že kromě jazykově-kulturní homogenizace interpersonální (sociální) probíhá homogenizace i intrapersonálně, tj. jazyková kompetence u bilingvního člověka není pouhým sečtením kompetence v jednom a kom-

petence v druhém jazyce, ale je spíš jejich svéráznou „slitinou“. Totéž, ale snad v ještě větší míře, platí pro kompetenci kulturní. Tedy právě individuální bilingvizmus, v jehož prospěch L. Šatava argumentuje, ke kulturní rozmanitosti často nevede. Pravdou však zůstává, že znalost druhého jazyka otevírá možnost poznat jinou kulturu a často zprostředkuje vznik kultury nové, smíšené.

Jazyková, resp. kulturní konvergence probíhá nejintenzivněji v situacích, kdy nejsou jasně odděleny komunikační domény, ve kterých se uplatňují jednotlivé jazyky, resp. kultury, tzn. kdy v jedné doméně funguje dva či více jazyků alternativně. Realizovatelnost Šatavova požadavku, aby menšinový jazyk byl členy společnosti nahlížen jako alternativa k většinovému (s. 93), je proto diskutabilní.

Autor se však ve své knize neorientuje na tyto a další teoretické otázky, ale na praktickou stránku aktivit ve prospěch zachování a revitalizace etnojazykových společenství. Kniha je ja-

kousí informativně-praktickou příručkou účelově zaměřeného jazykového managementu. Nelze vyloučit, že čtenáři by možná uvítali, kdyby velmi zajímavá prakticky orientovaná část knihy byla dokonce ještě víc rozpracovaná a podrobnější. Přednosti recenzované publikace je bohatá doprovodná dokumentace a bibliografie k tématu. Na našem knižním trhu je Šatavova práce tematicky bezpochyby unikátní; do českého prostředí dokonce uvádí snad poprvé některé klíčové koncepty západní sociolingvistiky (např. *language maintenance*, *reversing language shift*, *ethnolinguistic vitality* ad.). Díky svému explikativnímu a terminologicky nenáročnému stylu si najde své čtenáře i mezi neodborníky. Uvítají ji zvláště aktivisté menšinových revitalizačních hnutí a jako informativní příručku odborníci, studenti nebo zaměstnanci státních organizací, do jejichž sfér zájmů spadají nejen ty „ohrožené“, ale i ostatní etnojazykové menšiny.

Marián Sloboda

